

Kudüs ve Filistin'in Tarihi (Başlangıçtan Haçlı İşgaline Kadar)

Özet

Bu bölümde, Kudüs ve Filistin'in tarihi, insanlığın başlangıcından, Halife Ömer b. Hattab döneminde Müslümanların fethine oradan da Haçlı işgaline kadar olan döneme kadar incelenmektedir. Tarihi anlatılar ve arkeolojik araştırmalara dayanarak, bölgenin insanlık tarihindeki derin kökleri ve tevhid inancıyla olan ilişkisi ortaya konulmaktadır. Bu ilişki, insanlığın ilk dönemlerinde, Kâbe'den kırk yıl sonra Mescid-i Aksa'nın inşasıyla başlamıştır. Peygamberlerin hayat hikâyelerinde önemli bir rolü olan bu kutsal topraklarda aynı zamanda Natufiler ile Kenanlılardan Roma yönetimine kadar uzanan farklı medeniyetler varlık göstermiştir. Farklı dönemlerde çatışmalara ve büyük yıkımlara sahne olan bölge İslam fethiyle farklı din ve etnik kökenden toplulukların bir arada yaşadığı bir belde özelliği kazanmıştır. Hz. Peygamber'in Kudüs'ü fethetme yönünde başlattığı stratejik planlamalar, halifeleri tarafından sürdürülmüştür. Ömer b. Hattab'ın şehri barışçıl bir şekilde fethetmesi ve verdiği emanname ile şehir sakinlerine özgürlük ve güvenlik sağlaması, bölgede yeni bir düzenin tesis edilmesini sağlamıştır. Sonrasında başlayan medeniyet ve imar çalışmaları, günümüzde bile ayakta duran görkemli eserler bırakmıştır. Bu bölümde, Kudüs'ün insanlık tarihindeki eşsiz ve kalıcı önemine vurgu yapılırken, özellikle İslam medeniyetindeki yeri İslam fethinden önceki çatışma ve ötekileştirme dönemleriyle karşılaştırarak değerlendirilmektedir.

Doç. Dr. Halid Üveysi

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Tercüme ve tashih yardımları için Arş. Gör. Reyhan ÖNAL'a teşekkür borçluyum.

Giriş

Kudüs ve Filistin'in tarihi, insanlık tarihinin başlangıcına kadar uzanır. Bu kadim tarih, yeryüzüne gönderilmiş ilk insan olan ve aynı zamanda tevhid dini İslam'ın ilk peygamberi Hz. Âdem ile başlar. İslam'ın geniş kapsamlı tanımı, tüm peygamberlerin tebliğ ettiği hak dini içermektedir. İnsanlık tarihi boyunca tevhid dini, insan ile kutsal mekânlar arasında özel bir bağ kurmuştur. Bu bağ, mukaddes toprakların (Arz-ı Mukaddese) tarihi ile peygamberlerin tarihi arasındaki ilişkide açıkça görülebilir. Mukaddes toprakların hikâyesi ile peygamberlerin hayatları arasında doğrudan bir bağ

bulunmaktadır. Kudüs'ün, son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) gönderilişinden önceki tarihini incelemek, bu kutsal şehrin ve insanlık tarihinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Aynı zamanda bu inceleme, Kudüs'ün medeniyetler tarihi içindeki yerini ve insanlık için taşıdığı evrensel rolü anlamamızı sağlar. Bu bağlamda, Kudüs'ün tarihini ve mukaddes topraklarda yaşanan olayları ele almak, insanlık tarihindeki medeniyetlerin birbirleriyle olan ilişkisini, bu topraklarda meydana gelen medeniyetler arası etkileşim ve mücadele süreçlerini anlamamıza katkıda bulunur.

Kutsal Mekânların İnşası: İlk Tevhid Merkezleri

İnsanlığın doğru yola iletilmesi amacıyla yeryüzünde inşa edilen ilk ibadet yeri Kâbe-i Muazzama'dır.¹ Tevhidin ilk merkezi olarak kurulan Kâbe'nin ardından, kırk yıl sonra ikinci bir tevhid merkezi olan Mescid-i Aksa'nın² inşa edilmesiyle Kudüs'ün tarihi başlamıştır. Mekke ve Kudüs, bu iki kutsal mescidin, yani Mescid-i Haram (el-Beytü'l-Haram) ve Mescid-i Aksa (el-Beytü'l-Mukaddes)'nin etrafında gelişmiştir. Tarih boyunca mukaddes mekânlar, insanlık medeniyetinin başlangıç noktası olmuştur. Bu durum, eski medeniyetlerin tümünde açıkça görülür. İnsanlar, şehirlerden önce mabetler inşa etmişlerdir. Bunun en belirgin örneği insanlığın sıfır noktası olarak tanımlanan Göbekli Tepe'dir. Göbekli Tepe, insanların dini ihtiyaçlarını karşılamak için mabetler inşa ettiklerini ve şehirlerden, hatta evlerden önce kutsal mekânlar oluşturduklarını kanıtlayan yerlerden biridir.³

Arkaik toplumlar, tapınakların ve şehirlerin semavi bir prototipe dayandığına inanırlardı. Örneğin, Antik Yunan'da Platon, ideal bir şehrin varlığından söz ederken;

Hindistan'da kraliyet şehirlerinin göksel bir modele sahip olduğu düşüncesi yaygındı. Babil ve Asur uygarlıklarında ise şehirlerin ilk prototiplerinin gökyüzünde bulunduğu inanılırdı. Buradan hareketle farklı dönemlerde yeryüzünde semavi modellere benzer şekilde inşa edilen tapınaklar ortaya çıkmıştır.⁴ Tüm bu düşünce ve inançlar, Hz. Âdem döneminden itibaren ön plana çıkan bir inancın yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bazı İslami dönem kaynaklarında da bu yaklaşımın uzantılarına rastlamaktayız. Buna göre Kâbe, göğün yedinci katında bulunan el-Beytü'l-Ma'mur'un tam altında yer almaktaydı. Taberi'nin "*el-Beytü'l-Ma'mur yere düşseydi, tam olarak Kâbe'nin üzerine denk gelirdi*" şeklinde ifadesi de buna örnek gösterilebilir.⁵ Bu anlayış, insanlık tarihindeki kutsal mekânların inşasının gökyüzü ve yeryüzü arasında bir bağ olarak algılandığını gösterir.

Bu yaklaşımın modern yansımalarından birini Sezai Karakoç'un Alinyazısı Saati isimli şiirinde Kudüs'le ilgili olarak görmekteyiz. Şiir şöyle başlar;

"Ve Kudüs şehri. Gökte yapıp yere indirilen şehir."

Tevhid Merkezleri ve İlk Yerleşimler: Kudüs ve Çevresi

İnsanlar, tevhid merkezleri çevresinde yerleşerek medeniyetlerini bu mukaddes mekânların etrafında geliştirmişlerdir. Arkeolojik kazılar, Mescid-i Aksa'nın yaklaşık 22 km. doğusunda bulunan ve dünyanın en eski surlarla çevrili kenti olan Eriha'nın varlığını ortaya koymuştur. Eriha, MÖ 9000 yılına kadar uzanan bir tarihe sahiptir.⁶

Bölgede, Eriha halkından çok daha önce yaşamış bazı topluluklar da tespit edilmiştir. Örneğin, yaklaşık 1,5 milyon yıl öncesine dayanan "*Ubeydiyye Kültürü*" ve MÖ 18.000 ile 12.500 yılları arasında yaşamış "*Kebâriyye Kültürü*" bu bölgenin ilk sakinleri arasında yer alır. Ancak kalıcı ve sürekli yerleşim, Natufyan toplumu döneminde (MÖ 12.800-10.300) başlamıştır.⁷

Kenan Medeniyeti: Filistin Tarihindeki Büyük Uygarlık

Natufyan medeniyetinden sonra Filistin, birçok kabile ve topluluğun etkisi altında kalmışsa da bu dönemlere ait bilgiler sınırlıdır. Ancak, MÖ 4000 ile MÖ 332 yılları arasında Kenan medeniyeti, bölge üzerinde güçlü bir medeniyet kurmuş ve burayı "*Kenan Diyarı*" olarak adlandırmıştır.

Kenanlıların kökenine dair görüşler farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklar, onların Arap Yarımadası'nın güneyinden, bazıları ise Mezopotamya'dan göç ettiklerini ileri sürmektedir. Ancak arkeolojik buluntular, Kenanlıların Arap olduklarını ve eski bir Arap dili konuştuklarını kanıtlamaktadır. Mezopotamya bölgesinde bulunan yazıtlar, Kenan alfabesi ile Arapça arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır.

Natufyan medeniyeti, Filistin'den, özellikle Kudüs çevresindeki dağlardan doğmuş ve ilk olarak Ürdün Vadisi'ne doğru yayılmıştır. Daha sonra Akdeniz kıyılarına ulaşarak etkisini genişletmiş ve tüm Mezopotamya (Biladüşşam ve Irak) bölgesini kapsamıştır. MÖ 10.000 yılından itibaren bu medeniyetin izleri Irak'ta ve Mısır'ın Helvan bölgesinde de görülmeye başlanmıştır. Natufyan köyleri, Fırat Nehri çevresinden başlayarak Mısır'ın Nil Nehri'ne kadar yayılmış ve geniş bir alanda insanlığın ilk yerleşim merkezlerinin temellerini atmıştır. Bu tarihi süreç, Kudüs ve çevresindeki kutsal mekânların yalnızca dini anlamda değil, aynı zamanda insanlık tarihinin ilk yerleşim yerleri olarak medeniyetin başlangıcında da merkezi bir rol oynadığını göstermektedir.

Kenanlılar, başlangıçta tevhid inancına bağlıyken zamanla putperestliğe yönelmişlerdir. Kurdukları şehirlerin ve köylerin çoğuna o dönemde taptıkları ilahların isimlerini vermişlerdir. Şehir adlarına bakıldığında ilah isimlerine nispet edilerek beyt kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu şehirlerin birçoğu günümüzde hâlâ aynı adlarla anılmaktadır: Beyt İl, Beyt Şân (Bisan), Beyt Cibril, Beyt Lahm (Beytullahim), Beyt Hanun, Beyt Lahya, Beyt Sahur, Beyt Aynün, Beyt Ava ve Beyt Nuba, Akko (Akka), Yâfi (Yafa), Askalan, Hayfa, Gazze, Megiddo, Habron (el-Halil) gibi. Şehir isimlerinin başında yer alan "*Beyt*" (ev) ifadesi, tıpkı Beytullah kelimesinde olduğu gibi, bu yerleşimlerde bir ibadet mekânı bulunduğunu göstermektedir. Kitabı Mukaddes'te Kenanlıların imajı olumsuz

bir şekilde çarpıtılsa da onlar bu toprakların asil sakinleri olarak kabul edilmişlerdir.

Arkeolojik bulgular, MÖ 3. binyılda Kudüs'ün ilk kez "*Ursalim*" adıyla kurulduğunu ve bu şehrin Mescid-i Aksa'nın güneyinde, bugünkü Silvan bölgesinde yer aldığını göstermektedir. Keşfedilen kalıntılar, 4500 yıl öncesine dayanan

Kenan Diyarı: Hz. İbrahim Dönemi ve Tevhid İnancı

Kur'an-ı Kerim ve diğer kutsal kitaplar dikkatlice incelendiğinde, Hz. İbrahim'in (MÖ yaklaşık 1900'ler) yaşadığı dönemde Kenan diyarının tevhid inancına bağlı olduğu, buna karşın Babil'deki halkın putperest bir inanca sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hz. İbrahim, doğduğu ve gençlik yıllarını geçirdiği Babil'de putları yıkmasıyla tanınmış, ardından Hz. Lut ile birlikte Allah'ın "*mübarek kıldığı*" topraklara hicret etmiştir.¹⁰ Bu göç, sadece bir yer değiştirme değil, aynı zamanda insanlığa liderlik görevinin de bir başlangıcı olmuştur. Hz. İbrahim bu topraklara ulaştıktan sonra Allah tarafından insanlara önder (imam) kılınmıştır.¹¹ Onun bu önderliği, Kudüs halkının, onu ve getirdiği tevhid mesajını kabullendiğine işaret etmektedir.¹²

Hiksoslar ve Hz. Yusuf Dönemi

Kenanlılar, Orta Tunç Çağı (MÖ 2000-1500)'nda altın dönemlerini yaşamışlardır. Arkeolojik bulgular, bu dönemde Kenanlıların sadece kendi topraklarında değil, komşu bölgelere doğru da etkilerini genişlettiklerini göstermektedir. Kenanlılar, bu süreçte güçlenerek yakın bölgelerdeki uygarlıklar üzerinde hâkimiyet kurmuş ve dönemin büyük imparatorluklarına meydan okumuşlardır. Bu zaferlerden biri, Mısır'daki Birinci Firavunlar Krallığı'nın (On Üçüncü Hanedanlık) sona erdirilmesidir. Bu başarı sonucunda, Kenanlılar Mısır'da

surlarla çevrili, tam teşekküllü bir şehir yapısını ortaya koymaktadır.

Bu dönemde, Hz. İbrahim ve Hz. Lut bu topraklara göç etmişlerdir.⁸ Hz. İbrahim, el-Halil'e (Habron), Hz. Lut ise Ölüdeniz (Lut Gölü)'in güneyine yerleşmiştir. Tervat, Hz. İbrahim'in Kenan hükümdarı Melik Sadık'a vergi ödediğini de belirtmektedir.⁹

Hz. İbrahim, Mekke ve Mısır gibi diğer bölgelere ziyaretlerde bulunmuşsa da Kudüs'ü yeni yurdu olarak benimsemiştir. Mukaddes topraklar hem Hz. İbrahim'in hem de onun soyunun hayatında önemli bir yer edinmiştir. Oğlu Hz. İsmail, Kudüs'te doğmuş ve Mekke'ye yerleşmiştir. Diğer oğlu Hz. İshak ile torunu Hz. Yakub ise Kudüs'e yerleşmiştir. Bu düzen, Allah'ın hikmetine uygun olarak, iki kutsal şehri –Mekke ve Kudüs– birbirine bağlamış, her birini Hz. İbrahim'in soyundan gelen nesillerin yaşadığı birer yerleşim yerine dönüştürmüştür. Hz. İsmail'in soyundan gelenler Mekke'yi bir tevhid merkezi hâline getirirken, Hz. İshak ve Hz. Yakub'un soyundan gelenler ise Kudüs'ü bir iman ve medeniyet merkezi yapmışlardır.

Hiksoslar olarak anılmıştır. Bu terim, Mısır dilinde "*doğudan gelenler*" ya da "*yabancı yöneticiler*" anlamına gelmektedir. Kenanlılar Mısır'ı yaklaşık MÖ 1785-1580 yılları arasında yönetmişlerdir.

Hiksos dönemi, Hz. Yusuf'un kıssasının geçtiği tarihsel arka planı da içermektedir. Kur'an-ı Kerim'de detaylıca anlatıldığı üzere, Hz. Yusuf, kardeşleri tarafından bir kuyuya atılmış ve ardından bir kervan aracılığıyla Mısır'a götürülmüştür. Burada bir dönem zindanda kalmış ancak hikmeti

ve rüyaları yorumlama yeteneği sayesinde Mısır'da "hazine bakanı (Aziz-i Mısır)" makamına yükselmiştir. Hz. Yusuf, bu görevi sırasında devleti yaklaşılan kıtlıktan kurtararak Hiksos Mısır'ını ekonomik ve sosyal bir krizin eşiğinden döndürmüştür.

Bu dönemde, Hz. Yusuf'un babası Hz. Yakub (İsrail) ve kardeşleri de Hz. Yusuf'un

Kenanlıların Altın Çağı Sonrası Kudüs

Kenanlıların altın çağını ve peygamberlerin vefatını takip eden süreçte, topluluklar arasında putperestlik yayılmaya başladı. Tek tanrı inancından uzaklaşıldı ve putlara tapınma alışkanlığı benimsendi. Benzer bir durum Mısır'da da yaşandı. Hz. Yusuf'un vefatından sonra Mısırlılar, Kur'an-ı Kerim'de belirttiği üzere: "Allah, ondan sonra asla bir peygamber göndermeyecektir."¹⁵ diyerek tevhid inancından saptilar.

Bu dönemde, Mısır'da hüküm süren Kenan kökenli Hiksoslar zayıflamaya başladı. Firavunlar yeniden güç kazandı ve Mısır Kralı I. Ahmose, Hiksosları Mısır'dan sürdü. Ahmose, sadece Mısır'la yetinmeyerek Hiksosları Filistin topraklarına kadar takip etti. Hatta Kenan diyarındaki birçok şehri tahrip etti ve Şam topraklarına kadar ilerleyerek Fırat Nehri'ne ulaştı.

MÖ 1550-1400 yılları arasında Kenan'daki şehir devletleri, Yeni Krallık dönemi Mısır'ına bağlı hale geldi. Bu dönemde, bölgedeki siyasi, ticari ve askeri olaylar Mısır adına çalışan Kenanlı temsilciler ve yöneticiler tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar, *Amarna Mektupları* olarak bilinen 379 çivi yazılı tableten oluşmaktadır. Bu belgeler, Ursalim (Kudüs) gibi şehirlerin yerel liderlerinden biri olan "Abdi Hiba" gibi figürlerin adlarını da içermektedir.

daveti üzerine, Güney Filistin'den Mısır'a göç etmişlerdir.¹³ Hz. Yusuf'un babası Hz. Yakub İsrail lakabıyla anılmaktaydı. Bu ismin anlamı, "Allah'a hicret eden" ya da "Allah'a gece yürüyen (esrâ ilallâh)" demektir.¹⁴ Bu isim, Hz. Yakub'un Allah'a bağlılığını ve tevhid inancındaki sebatını yansıtmaktadır.

Firavunlar, sonraki yüzyıllarda Kenan topraklarını yeniden kontrol altına almak için çeşitli seferler düzenledi. Bu askerî harekâtların izlerini gösteren pek çok arkeolojik bulgu bulunmaktadır. Ancak, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Mısırlılar bölgeden tamamen çekildi. Mısırlıların çekilmesinden sonra, Kenanlılar ve Filistler (Filistinli kabileler) yeniden bölgeyi kontrol etmeye başladılar. Ancak bu dönem, Kenanlılar için altın çağlarındaki gibi güçlü bir hâkimiyet dönemi olmadı.

MÖ 12. yüzyılda, İsrailoğulları, Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkarak Filistin topraklarına girmek istediler. Ancak Hz. Musa'nın tüm çabalarına rağmen mukaddes topraklardaki Kenanlılarla savaşı göze alamadıklarından Filistin'e giremediler. Kur'an'da Hz. Musa'nın ısrarı karşısında İsrailoğullarının tavrı şöyle anlatılır: "Ey Musa! Onlar orada buldukları müddetçe biz oraya asla girmeyiz; şu halde sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız." dediler". Bunun üzerine Hz. Musa, İsrailoğulları hakkında Allah'a şikayette bulunur: "Mûsa, 'Ey Rabbim! Ben ancak kendime ve kardeşime söz geçirebilirim. Artık bizimle, o yoldan çıkmışların arasını ayır' dedi." Bunun üzerine; Allah buyurdu ki: "Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan (kutsal toprak-

lar) kırk yıl mahrum bırakılmışlardır. Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme!"¹⁶ Neticede, Kutsal topraklar İsrailoğullarına yasaklanmış uzun yıllar boyunca Sina Çölü'nde başıboş bir şekilde yaşamışlardır. bu yaşananlardan da anlaşılacağı üzere Kudüs, başlangıçta İsrailoğulları için kutsal bir yer olmadığı gibi dini

Hz. Davud ve Hz. Süleyman Döneminde Kudüs

Yeni bir nesil yetiştikten sonra, Hz. Yuşa b. Nûn'un önderliğinde İsrailoğulları, çölde geçirdikleri kaybolmuşluk döneminden çıktılar ve Kenanlılara karşı savaşmak amacıyla harekete geçtiler. Bu süreçte, Ürdün Nehri'ni geçerek mukaddes topraklarda karşılaştıkları ilk şehir olan Eriha'yı fethettiler ancak Kudüs'e ulaşmayı başaramadılar.¹⁸ Daha sonra Kenanlılar tarafından sürgün edilen İsrailoğulları, bu bölgeye yeniden kavuşabilmek için savaşa katılmaya karar verdiler ve peygamberlerine (Samuel) durumlarını şu şekilde dile getirdiler: "Yurdumuzdan çıkarıldık ve çocuklarımızdan uzaklaştırıldık."¹⁹ Bunun üzerine Kral Talut'un liderliğinde yola çıktılar ancak Talut'a itaatsizlik ettiler ve yalnızca 300 kişiden oluşan küçük bir grup, onunla birlikte ilerlemeye devam etti. Bu grupta, Câlût'u öldüren ve Allah tarafından kendisine hem halifelik

hem krallık hem de peygamberlik lütfedilen Hz. Davud da bulunmaktaydı.²⁰

Hz. Davud, Kudüs'ü fethetmiş ve bu fetih, Kudüs'ün ilk tevhidi fethi olmuştur. Hz. Davud, yalnızca İsrailoğullarının kralı değil, aynı zamanda farklı milletlerden oluşan geniş bir topluluğun da yöneticisiydi. O dönemde Kudüs'te Kenanlılar, Filistinliler ve diğer topluluklar yaşamaktaydı. Hz. Davud, onlara adalet ve hakka dayalı bir yönetimle hükmetmiştir. Daha sonra oğlu Hz. Süleyman, babası Hz. Davud'un ardından hükümdar olmuş ve Mescid-i Aksa'yı eski temelleri üzerine yeniden inşa etmiştir. Ancak herhangi bir Yahudi tapınağı yaptırmamıştır. Müslümanlar, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ı hem peygamber hem de kral olarak kabul ederken, Tevrat onları zalim ve günahkâr krallar olarak tasvir etmektedir.²¹

İsrailoğullarının Dağılması

Hz. Süleyman'ın vefatının ardından (yaklaşık MÖ 10. yüzyıl), İsrailoğulları bozgunculuğa yönelerek adaletten ve imandan uzaklaştılar. Bu süreçte Hz. Süleyman'ın krallığı ikiye bölündü: Kuzey Krallığı (başkenti Nablus) ve Güney Krallığı (başkenti Ursalim/Kudüs). İsrailoğullarının 12 kabilenin büyük bir kısmı Kuzey Krallığı'na yerleşti, Güney Krallığı'nda ise yalnızca iki kabile kaldı.

Bu dönemde Kudüs, sık sık Asurlular ve

yıl süren köklü bir tarihe sahiptir ve çoğu zaman güçlü medeniyetlerin kontrolü altında olmuştur. Bugün Yahudilerin ve Siyonistlerin, bu topraklar üzerinde tarihsel bir hak iddia etmeleri, tarihi gerçeklerle bağdaşmayan bir hayalden ibarettir.²³

İsrailoğulları'nın Kudüs üzerindeki kısa süren hâkimiyeti, Babil kralı Buhtunnasr'ın Kudüs'ü tahrip etmesi ve İsrailoğullarını bugünkü Irak sınırları içindeki Babil'e sürgün etmesiyle sona ermiştir. Babil sürgünü sırasında Tevrat tamamen kaybolmuş ve uzun bir süre sonra yeniden yazılmıştır. Ancak yeniden yazım sürecinde Yahudiler, Tevrat'a Kudüs'le ilgili birçok uydurma hikâye ve efsane eklemiş, şehri en kutsal mekânları olarak tanımlamışlardır. Ayrıca, Babil tapınaklarının görkeminden etkilenerek "Süleyman Tapınağı"na dair efsaneleri de bu anlatılara dâhil etmişlerdir.²⁴

Kudüs'te Roma Hâkimiyeti

MÖ 110-63 yılları arasında Kudüs ve çevresi, Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası olarak, Haşmoniler Hanedanı tarafından yönetildi. Bu dönemde Haşmoniler, bölge üzerinde yarı özerk bir yönetim kurmayı başardılar. Ancak MÖ 63 yılında, Roma Cumhuriyeti Generali Pompey, Haşmoni kralları arasındaki taht mücadelesinden faydalanarak Kudüs'e girdi ve şehri kendi topraklarına kattı. Böylelikle Kudüs Roma'nın kontrolü altına girmiş oldu. MÖ 47 yılında Julius Caesar, bölgenin ve Kudüs'ün valisi olarak Edomlu Antipatros'u görevlendirdi.²⁶ Antipatros'tan sonra oğlu Büyük Hirodes, şehrin yönetimini devraldı. Büyük Hirodes'in babası Edomlu bir Arap, annesi ise Nebatlı bir Araptır. Köken olarak Yahudi olmayan bu aile daha sonradan Yahudiliği benimsemiştir.²⁷ Kral Hirodes kendisini bir Yahudi olarak tanımlamış ve Romalılar tarafından "Yahudilerin Kralı" olarak isimlendirilmiştir.

İsrailoğulları Kudüs'ten çıkarıldığında, şehirde Kenanlılar Babil İmparatorluğu'nun doğrudan yönetimi altında kalmaya devam etti. Babil'in MÖ 539 yılında Pers hâkimiyeti altında girmesiyle birlikte, Pers Kralı Kiros (Kyros), Babil İmparatorluğu'nu yıkarak bölgeyi kendi yönetimi altına aldı. Kiros, İsrailoğullarına Kudüs'e geri dönme izni vermiştir; ancak bu dönüş, sadece Pers İmparatorluğu adına vekâleten yönetim şartıyla mümkün olmuştur. İsrailoğullarından sadece bir kısmı Kudüs'e dönmüş, çoğu ise farklı ülkelere yayılmayı tercih etmiştir.

Çok geçmeden Büyük İskender, MÖ 332 yılında bütün bölgeyle birlikte Kudüs'ü de ele geçirdi. Kudüs, yaklaşık 250 yıllık sürede Helenistik bir karakter kazandı. Bu dönemde bazı isyanlar ve huzursuzluklar yaşanmış olsa da genel olarak şehir Yunan kültürünün etkisi altında kaldı.²⁵

Büyük Hirodes'in yönetimi, Kudüs'te kültürel ve ekonomik bir kalkınma dönemi olarak kabul edilmektedir. Roma İmparatorluğu'nun sadık bir müttefiki olan Hirodes, Yunan-Roma kültürünü eserlerine yansıtmıştır ve özellikle Kudüs'te görkemli inşa projelerine öncülük etmiştir. Kudüs'ü yönetim merkezi haline getiren Hirodes, şehri zenginleştiren pek çok yapı inşa ettirmiştir. Ona atfedilen başlıca yapıtlar arasında Kudüs'teki büyük Hirodes Tapınağı ve Antonia Kalesi bulunmaktadır. Ancak bu yapıların yerleri, günümüz arkeologları arasında hala tartışma konusudur. Bar-Ilan Üniversitesi'nden İsraili bir arkeolog olan Aren Maeir bu konuda "Eğer 100 bilim adamına tapınağın (Yahudi Tapınağı'nın) yerini sorsanız, 101 farklı cevap alırsınız." diyerek bu belirsizliği vurgulamaktadır.²⁸

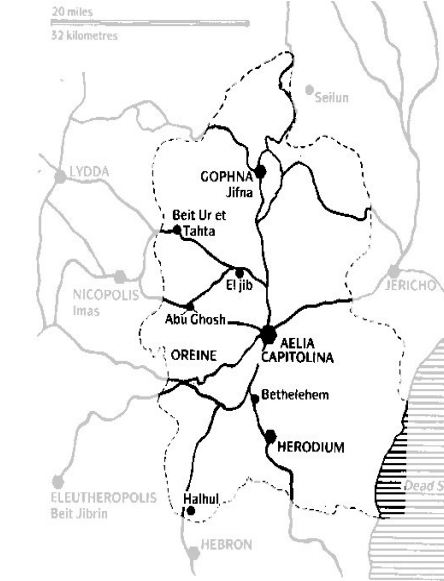
Büyük Hirodes'in başarılı yönetimine rağmen, Roma dönemi Kudüs'ü, yoğun şiddet ve huzursuzluğun hüküm sürdüğü bir şehir olarak dikkat çekmekteydi. Romalılar ise politikalarını, otoriteyi sağlamlaştırma ve ekonomik çıkarlarını güvence altına alma arasında bir denge gözeterek yürütmekteydi. Bu dönemin başlarında Yahudilerdeki dini bozulma en zirve noktaya ulaşmıştı. Bunun üzerine Allah, aynı dönemde üç peygamberi, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa'yı İsrailoğullarına gönderdi. Ancak İsrailoğulları bu çağrıya karşılık vermedi, hatta bu peygamberlere karşı düşmanca davranarak Romalıları onları öldürmeleri için kışkırttılar.

Hz. İsa'yı öldürme teşebbüsleri üzerine Allah, Hz. İsa'yı göğe yükseltti ve İsrailoğullarına tanınan son fırsat da böylece sona erdi. Bu olaydan sonra İsrailoğulları, seçilmiş olma vasfını kaybettiler. Çok geçmeden Yahudilerin Roma İmparatorluğu'ndan ayrılma girişimleri üzerine Romalılar, onları bastırmak için ardı ardına ordular gönderdi. Bu seferlerin en büyüğünü ve yıkıcısını, 70 yılında gerçekleştirdiler. Roma generali Titus, Kudüs'e gelerek şehri ve kutsal mekânları yerle bir etti. Romalılar, daha sonra şehirde kalan halkın yaşamına devam etmesine izin verdiler ve şehre doğrudan bir Roma valisi atadılar.

Roma İmparatoru Hadrianus döneminde Kudüs yeniden inşa edilip Roma tarzında yeniden planlandı. Şehrin adı, Hadrianus'un ilk ismi olan "Aelius" (ile ilişkilendirilerek "Aelia Capitolina/Colonia Aelia Capitolina" (İliya) olarak değiştirildi. İmparator, açılışını yapmak üzere 130 yılında bu şehri bizzat ziyaret ederek buraya kendi adını verdi.²⁹

Bu köklü değişiklikler, Yahudilerin tepkisine yol açtı. Yahudiler, 132 yılında Bar Kohba İsyanı olarak bilinen son büyük

ayaklanmalarını başlattılar. Ancak bu isyan, Roma tarafından şiddetle bastırıldı ve Yahudiler ağır bir yenilgiye uğradı. Çok sayıda Yahudi öldürüldü, köleleştirildi ya da sürgün edildi. İmparator Hadrianus, bu isyanın ardından çıkardığı bir fermanla sünnetli kişilerin (Yahudiler kastediliyor)³⁰ İliya bölgesine (Kudüs) girmesini, yaklaşmasını ve hatta uzakta bakmasını yasakladı. Bu yasak, Nablus'tan Habron'a kadar geniş bir alanı kapsıyordu. Yahudilerin Kudüs'e giriş ve ikamet yasağı yaklaşık 500 yıl boyunca, 7. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı.

Harita 1: M.Ö. 135 Roma Dönemi'nde İliya Bölgesinin Sınırları (Wilkinson, 1990: 89)

Bu dönemde Hıristiyanların, dini bağlamda Kudüs'le ilgileri yoktu, çünkü Mesih'in çarmıha gerilmesi ve göğe yükselişle Kudüs, onların gözünde "lanetlenmiş bir şehir" haline gelmişti. Kudüs, Hıristiyanların zihninde "Semâvî Kudüs" ya da "Gök-yüzü Krallığı" olarak anılır oldu. Mesih'in doğduğu yer olmasına rağmen Kudüs'te yaşayan Hıristiyanlar ya yok denecek

kadar azdı ya da baskı nedeniyle inançlarını gizlemek zorundaydılar. Roma İmparatorluğu'nda Mesih'e inanmak, ağır bir zulüm görmek anlamına geliyordu. Hıristiyanlar, arenalarda vahşi hayvanlara atılıyor, yakalanıp işkenceye uğruyor, sakat

birakılıyor, yakılıyor ve aç bırakılıyordu. Bu şiddet dolu zulüm, birkaç yüzyıl boyunca devam etti. Bu nedenle, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanların baskı gördüğü bu dönemde Kudüs'ün önemi oldukça azalmıştı.

Kudüs'te Hıristiyan Hâkimiyeti

4. yüzyılın başlarında İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesiyle durum değişti. Konstantin, Hıristiyanlığı imparatorluk dini haline getirdi ve Hıristiyanlar üzerindeki baskıyı sona erdirdi. Annesi Helena, Kudüs'te ve çevresinde birçok kilise inşa ettirerek şehre dini bir canlılık kazandı. İmparator Konstantin, 326 yılında Jüpiter ya da Venüs'e adanmış bir tapınağın kiliseye dönüştürülmesini emretmişti. Bunun üzerine Helena, Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi (Kamame Kilisesi)'ni inşa ettirdi. Bu yerin, Mesih'in çarmıha gerildiği, defnedildiği ve dirildiği yer olduğuna inanılıyordu. Helena ayrıca Beytullahim'de ve Kudüs çevresinde başka kiliseler de yaptırdı. Helena'nın bu süreçte "Kutsal Haç"ı bulduğu ve Hıristiyanlığa yeni kutsal semboller kazandırdığı rivayet edilir. Kudüs Hıristiyanlar

için bu gelişmeler sonucunda kutsal bir şehir haline geldi ve Hıristiyanların hac için buraya akın etmeye başladı. Böylece Kudüs, Hıristiyan hacılar için en önemli merkezlerden biri haline geldi. 380 yılında Hıristiyanlık, Bizans İmparatorluğu'nun resmi dini ilan edildi. Şehir ve çevresindeki halk büyük ölçüde Hıristiyanlığı benimsedi ve Kudüs tam anlamıyla bir Hıristiyan şehrine dönüştü.

Bu durum, Kudüs'ün mimari yapısında da açıkça görüldü. Şehir, kiliselerle dolup taşı. Bunun en net kanıtlarından biri, 6. yüzyılda yapılmış ünlü Madaba Haritası'dır. Bu harita, Kudüs'ün Bizans dönemindeki Hıristiyan kimliğini ve dini merkez rolünü en somut haliyle gözler önüne sermektedir.

Bizans-Sasani Savaşı

7. yüzyıla gelindiğinde 610-628 yılları arasında Bizanslılar ile Sasaneler arasında büyük bir savaş meydana geldi. Bizanslılar Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika'daki tüm topraklarını bu savaşta kaybetti. Sasaneler 614 yılında Kudüs'ü kuşattılar ve vahşi bir şekilde şehri işgal ederek 70.000 kişiyi acımasızca katlettiler. Yahudiler, bu işgal sırasında Hıristiyanların katledilmesine ve kutsal mekânlarının yıkılmasına yardım ederek Hıristiyanlardan intikamlarını aldılar. Olayların tanıklarından Yunan asıllı Bizanslı keşiş Antiochus Strategos, Perslerin

614'te Kudüs'ü ele geçirdiği sırada Yahudilerin gerçekleştirdiği eylemler hakkında şunları söylemiştir: "Son derece mutluydular çünkü Hıristiyanlardan tiksiniyorlardı... Perslere gümüş veriyorlar, Hıristiyanları köle pazarlarından satın alıyorlardı. Örneğin, bir Hıristiyan'ı satın almışlar ve onu koyun gibi boşazlamışlardı... Kendi elleriyle, kutsal kiliseleri yakıp yıkmaya başladılar... Kaç kişi Yahudiler tarafından satın alındı ve katledildi..."³¹ Bu büyük savaş o dönemde İslam'la yeni tanışan sahabe de yakından takip ediyordu. Öyle ki bu olay hakkında Rum Suresi nazil olmuş, Allahu

Teala yakın zamanda Rumların Perslere üstünlük sağlayacağını haber vermiştir.³² Nitekim on yıldan az bir süre içerisinde Bizanslılar Sasanelere karşı galibiyet elde etmiş ve daha sonra 628'de Kudüs'ü ele geçirmiştir. Hıristiyanlar şehri geri aldıklarında, Yahudilere benzer bir şekilde

karşılık vermişlerdir. Başlangıçta af ilan etmelerine rağmen, daha sonra Yahudileri katletmişlerdir. Müslümanların gelişine kadar şehir ve bölge, tüm toplulukların bir arada huzur içinde yaşayabileceği bir ortamdan yoksun kalmıştır.

Kudüs'ün Müslümanlarca Fethi

Hz. Peygamber Kudüs'ü toplumun her kesimi için ilgi odağı haline getiren manevi, dini ve siyasi bilgi ve uygulamaların zeminini oluşturmuştur. Ardından, uygun zamanı bekleyerek mukaddes toprakların kurtuluşu için somut adımlar atmaya koyulmuştur. İlk olarak, Bizans İmparatorluğu ile siyasi ilişkiler kurulmuş ve Medine'den hareket eden ilk İslam ordusu, Kudüs'e ulaşmak amacıyla görevlendirilmiştir. Bu ordu, yaklaşık 1000 kilometrelik mesafeyi kat ederek Mescid-i Aksa'ya 80 kilometre mesafedeki Mute'de Bizans ordusuyla karşılaşmıştır. Ancak Hz. Peygamber'in liderlik etmesi için tayin ettiği üç komutanın da şehit edilmesi üzerine ordu, Medine'ye geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Hz. Muhammed'in bizzat komuta ettiği ikinci büyük İslam ordusu, yaklaşık 30.000 kişilik bir kuvvetle Bilâdü's-Şam sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bu ordu, İslam tarihindeki en büyük askeri güçlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Tebuk Seferi sırasında Hz. Peygamber'e, Beytülmakdis'in fethinin kendi vefatından sonra gerçekleşeceğini bildiren vahiy nazil olmuşsa da, Hz. Muhammed Kudüs'ün fethi için stratejik hazırlıklar yapmaktan geri durmamıştır.³³

Tebuk Seferi sırasında Hz. Peygamber, ordunun geçiş güzergâhında bulunan şehirlerle birtakım anlaşmalar yaparak gelecekteki fetihler için gereken altyapıyı hazırlamıştır. Medine'ye dönüşünün

ardından ise Kudüs'e yönelik yeni bir askeri planlama başlatmış, Hz. Usame bin Zeyd komutasında bir ordu hazırlayarak bu orduyu stratejik öneme sahip olan Mute, Yubna (bugünkü Yafa'ya 20 km mesafede) ve el-Darum (bugünkü Gazze bölgesinde yer alan Deyr el-Belah) gibi bölgelere göndermeyi düşünmüştür. Ancak bu esnada Hz. Peygamber rahatsızlanmış ve ordunun sefere çıkışı ertelenmiştir. Buna rağmen Hz. Muhammed, Usame'nin ordusunun Kudüs'e doğru hareket etmesini vasiyet etmiştir.³⁴ Bu talimat, İslam toplumunda Kudüs'ün hem manevi hem de stratejik açıdan taşıdığı önemin güçlü bir ifadesidir.

Hz. Ebu Bekir, İslam Halifesi olarak görev başladığında, Peygamber Efendimizin vasiyetini yerine getirmek adına ilk icraatı, Usame'nin ordusunu sefere göndermek olmuştur. Bu karar, Medine'nin mürtetler tarafından tehdit altında olduğu bir dönemde alınmış ve birçok sahabenin itirazına rağmen uygulanmıştır.³⁵ Sahabe, İslam Devleti'nin yıkılma riski taşıdığını belirterek sefere çıkışın ertelenmesini talep etmişlerse de Hz. Ebu Bekir, Peygamber'in isteğini yerine getirme konusundaki kararlılığından taviz vermemiştir. Bu sefer, Kudüs'ün manevi ve stratejik önemini Müslümanların zihinlerinde canlı tutan bir adım olmuştur. Ordunun başarılı bir şekilde dönmesinin ve Mürted Savaşlarının sona ermesinin ardından Hz. Ebu Bekir, Kudüs ve çevresine olan ilgisini sürdürmüş, bu bölgeye dört ayrı ordu daha

göndermiştir.³⁶ Bu süreçte Müslümanlara, bu harekâtın Hz. Muhammed'in dileği olduğunu ve bizzat kendisine emanet edildiğini ifade etmiştir. Bu ordulardan biri, Amr b. el-As komutasında Kudüs ve çevresine yönlendirilmiştir. Bizans ordularının güçlerini topladığı haberini alan Hz. Ebu Bekir, Halid b. Velid'e bir mektup yazarak, Şam'daki Müslümanlara yardım etmek üzere harekete geçmesini istemiştir. Mektubunda, *"Allah'ın Ardu'l-Makdis (Kudüs ve çevresine) diyarında fethetmemize yardım ettiği bir köy, benim için Irak'ta büyük bir vilayetin fethinden daha hayırlıdır."*³⁷ diyerek bölgenin taşıdığı değeri vurgulamıştır. Kısa süren halifeliği boyunca Hz. Ebu Bekir, Peygamber Efendimizin Mukaddes Toprakların kurtuluşu için hazırladığı stratejik plana sadık kalmış ve Müslümanların zafer haberlerini beklerken vefat etmiştir.

Hz. Ömer b. Hattab, halife olarak tayin edildikten kısa bir süre sonra Müslümanların Yermük'te Bizans'a karşı kazandıkları kesin zaferin haberini almıştır. Bir sonraki seferin yönü hakkında kendisinden emir talep edilmesi üzerine, Hz. Ömer, meclisinde yaptığı istişarelerin ardından, Ali b. Ebu Talib'in tavsiyesiyle ordularını doğrudan Kudüs'e yönlendirmiştir. Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasındaki yeni İslam orduları, 5000'er kişilik yedi tugay halinde hareket ederek şehri kuşatmıştır.³⁸ Dört ay süren, karlı ve soğuk koşullarda gerçekleştirilen zorlu kuşatmanın ardından, şehirdeki halk yalnızca Hz. Ömer'in kendisine teslim olmayı kabul etmiştir. Hz. Ömer, meclisiyle istişare ederek ve Hz. Ali'nin tavsiyesine uyarak, İliya (Kudüs) şehrine gitmeye ve anahtarları bizzat almaya karar vermiştir. Bu ziyaret, yalnızca bir şahıs tarafından yapılmamış; en sahih rivayetlere göre Hz.

Ömer, 4000 sahabe ile birlikte İliya'ya gitmiştir. Şehre varmasının ardından, oradaki halkın teslim olmasıyla birlikte Hz. Ömer, İliya halkına canlarının, mallarının, kiliselerinin ve dini sembollerinin güvence altına alınacağını ve onları dinlerinde zorlamayacaklarını belirten bir *"Güvenlik Garantisi"* (Ömer Eman-nâmesi) yayınlamıştır. Kudüs tarihindeki ilk barışçıl fetih örneğini sergileyen Hz. Ömer, bu emannâme ile kutsal mekânların zarar görmesini engellemiş ve can kaybının yaşanmasına izin vermemiştir. Kudüs'ün fethi, sadece şehrin tarihi için değil, aynı zamanda İslam tarihi için de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Müslümanlar, diğer dinlerin mensuplarına karşı kapsayıcı bir vizyon sergileyerek tüm insanların bir arada yaşayabileceği bir alan oluşturmuşlardır. Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi farklı inançlara sahip olanlar, Kudüs'ün kutsallığından dışlanmamış, aksine şehri barışçıl bir şekilde paylaşma anlayışı benimsenmiştir.³⁹

Hz. Ömer, Kudüs'e yaptığı ziyaret sırasında şehrin surlarının dışında, terk edilmiş bir alan olan Mescid-i Aksa'ya gitmiş ve burayı temizleyerek yeniden inşa etmeye başlamıştır. Mescid-i Aksa, Müslümanlar için, Hz. Âdem zamanından bu yana yeryüzünde inşa edilen ikinci mescit olma özelliğine sahiptir. Aynı zamanda birçok peygamber tarafından tekrar inşa edilen bu mescidin çevresi, Hadrianus'un 132'de şehri yeniden inşa etmesinin ardından beş yüzyıl boyunca terk edilmiş durumdaydı. Hz. Ömer ayrıca cami yerleşkesinin güneyine, Ömer Camii olarak bilinen küçük bir yapı inşa etmiştir. Şehirde yaklaşık 10 gün kalan Hz. Ömer, burada düzenlemeler yaparak buraya çok sayıda öğretmen, memur, hâkim ve imam atamıştır.⁴⁰

Hz. Ömer'den sonra halifeliğe geçen Hz. Osman b. Affan, Mescid-i Aksa'nın güneyinde yer alan Silvan'daki doğal su kaynağı üzerine bir su vakfı inşa ettirmiştir. Daha sonra gelen Müslüman yöneticiler, Kudüs'e büyük ilgi göstermiş ve Mescid-i Aksa'ya çok önem vermişlerdir. Ancak bu yöneticiler, Kudüs'ü İslam Devleti'nin başkenti veya Filistin bölgesinin idari merkezi yapmamış-

lardır. Yine de Kudüs tıpkı Mekke gibi dini bir başkent haline gelmiştir. Mekke, İslam Devleti'nin siyasi başkenti olmamış olsa da dini bir başkent olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu durum ne Mekke'nin ne de Kudüs'ün önemi azaltmaktadır; aksine, Kudüs gelecekte Hz. Muhammed'in müjdelendiği şekilde İslam Halifeliğinin son başkenti olacaktır.

Emeviler

Emeviler; Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal şehirlere büyük bir önem atfetmiş ve bu şehirlere İslami kimlik kazandırmak için önemli adımlar atmışlardır. MS 661'den sonra, birçok Emevi halifesi gibi Muaviye de halifelik biatını Mescid-i Aksa'da almıştır. Mescid-i Aksa'nın mevcut mimarisini yeniden inşa eden kişi ise beşinci Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan'dır.

Hz. Ömer'in inşa ettirdiği ilk yapılar, İslami mimarinin erken dönemlerine ait olup oldukça mütevazı bir şekilde yapılmıştır. Ancak Abdülmelik, bu yapıları daha da ileriye taşımıştır. Mescid-i Aksa'yı içine alan arsayı yeni baştan düzenleyerek özellikle yerleşim alanının güney bölümündeki zemini düzleştirilmiş ve temelden itibaren pek çok yeni yapı oluşturulmuştur. Abdülmelik, Ömer Cami'sini (el-Kıblî / Güney Camii) genişleterek onu el-Aksâ Camisi'ne dönüştürmüştür. Ayrıca Silsile Kubbesi ile diğer kubbelerin, Kubbetüs-Sahra'nın ve Mescid-i Aksa'nın surlarının, kapılarının ve minarelerinin inşası da onun döneminde gerçekleşmiştir. Duvarlar ise Mekke'deki Kâbe'ye yönelen kadim temeller üzerinde yükseltilmiştir. Abdülmelik'in oğlu Velid döneminde ise Mescid-i Aksa'nın güney duvarına bitişik binalar ve idari merkezler inşa edilmiştir.

Emevi mimarları, Mescid-i Aksa'nın kutsallığını ve İslami tarzını mimari tasavvurun gücüyle pekiştirmişlerdir. Ortaya koydukları bu yeni silüet, İslam dininin yüceliğini ve mekânın kutsallığını da vurgulamaktadır. Ardından gelen Abbassiler, Fatimiler, Haçlılar, Eyyubiler, Memlükler ve Osmanlılar, Emevi yapılarını restore etmiş ve mescidin çevresinde yeni binalar inşa etmişlerdir. Ancak bu restorasyon süreçlerine rağmen, Mescid-i Aksa'daki Emevi izleri, Kudüs'ün silüetindeki yansımaları kaybetmeden korunmuştur. Yapılar, kurulum aşamasındaki hedeflerine uygun olarak varlıklarını sürdürmüştür.

Şehir, Haçlı Seferleri'ne kadar çoğunlukla Hıristiyan bir nüfusa sahip olmakla birlikte, Müslümanların fethinden önce de nüfusun büyük bir kısmını Araplar oluşturuyordu. Halife Abdülmelik, şehir yönetimini ve ekonomisini Yunan etkisinden arındırarak İslamlaştırma sürecini başlatmıştır. Ayrıca Kudüs'ü Şam ve diğer büyük şehirlere bağlayan bir yol ağı kurmuş, şehirlerarası mesafeleri belirten kilometre taşları yerleştirmiştir. Bu gelişmeler, şehre yapılan seyahatlerin artmasına ve büyük bilim insanların burada ikamet etmesine zemin hazırlamıştır.

Abbasiler

750'de şehri Emevilerden devralan Abbasiler, o dönemde yayılan bir kehanet nedeniyle siyah bayraklarını Horasandan Kudüs'e yerleştirerek meşruiyetlerini pekiştirmeye çalışmışlardır. İlk Abbasi halifelerinden Mansûr ve Mehdî, şehri defalarca ziyaret etmiş ve burada izler bırakmışlardır.

Abbasi halifeleri, Kudüs ve Filistin'e vali atarken genellikle Abbasi ailesinden kişileri tercih etmiştir. Özellikle, Abbasi daveti sürecinde siyasi ve askeri deneyim kazanmış olanlara öncelik vermişlerdir.

Halife Mehdî, Mescid-i Aksa'daki mimari başarıyı gördüğünde, Emevilerin gerisinde kaldıklarını belirterek şaşkınlığını dile getirmiştir. Abbasiler, özellikle saltanatlarının ilk yıllarında yaşanan büyük depremler nedeniyle Mescid-i Aksa ve şehirdeki birçok yapıyı onarıp restore etmişlerdir. H. 216/M.S. 831'de Kubbetü'ssahra'da yapılan onarımların ardından Me'mûn, bu yapının iç kubbesinde yazılı olan Abdülmelik'in adını silerek kendi adını yazdırmıştır. Ancak bu esnada, Hicri 72'yi ifade eden tarihi değiştirmeyi unutmamıştır. Ayrıca, saltanatı sırasında ilk kez H. 217/M.S. 832'de Kudüs adıyla bir madeni para bastırmıştır.

Abbasiler döneminde, özellikle Halife Harun Reşid'in yönetimi sırasında, İmparator Şarman, Hıristiyan hacılar için konut, pansiyon ve kütüphane inşa etme izni almıştır. Erken İslam dönemi boyunca gayrimüslimler, kutsal şehri ziyaret edebilmiş ve hac ibadetlerini yerine getirebilmişlerdir. Bu süreçte, dünyanın dört bir yanından Müslümanlar Kudüs'e akın etmiş ve böylelikle şehir, büyük âlimlerin bilgi edinmek amacıyla ziyaret ettiği bir mekân haline gelmiştir. Aynı dönemde, Kudüs hakkında yazılı kaynakların sayısı

artmış, örneğin Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr el-Buhârî'nin (öl. h.206/m.821) *Fütûhu Beyti'l-Makdis* ve *Kudüs'ün Faziletleri* adlı eserleri gibi çalışmalar kaleme alınmıştır.

Mûsâ bin Sehl bin Kâdim er-Ramlî'nin *Men Nezele Filistin min's-Sahâbe* adlı eseri, bu bölgedeki sahabilerin varlığına dair önemli bir kaynaktır. Pek çok önemli tâbiîn, âlim ve zâhid, bu kutsal mekânda ders vermiş, burada yaşamış ve ilmi burada yaymıştır. Bunlar arasında tâbiîn Süleyman bin Tarhân, Ebû'l-Mu'temir et-Temîmî el-Basrî, ünlü müfessir Mukâtil bin Süleyman, Süfyân es-Sevrî, İbrahim bin Edhem, Atâ bin Ebî Müslim el-Horasânî, Vekî' bin Cerrâh, Bişr el-Hâfî ve İmâm Şâfiî gibi isimler yer almaktadır.⁴¹ Bu ilim hareketi yalnızca erkeklerle sınırlı kalmamış, kadınlar da Kudüs'ün dinî ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Râbia el-Adeviyye, Kudüs'te yaşamış ve burada vefat etmiştir. Kabri, Mescid-i Aksa'nın doğusundaki Zeytin Dağı'nın tepesinde bulunmaktadır. Ayrıca, Mescid-i Aksa'nın batı tarafında evi bulunan "*Ümmü Hâlid*" isimli bir kadının adı, mescidin kapılarından birine verilmiştir.⁴²

Abbasilerin zayıflaması ve yarı bağımsız devletlerin ortaya çıkmasının ardından, Kudüs'ün idaresi Mısır'daki Türk kökenli hanedanların eline geçmiştir. 878'den 905'e kadar Tolunoğulları, ardından 935'ten 969'a kadar İhşidiler, egemenliklerini mukaddes topraklara kadar genişletmişlerdir. Bu süreçte, Abbasiler de bölgede hüküm sürmeye devam etmişlerdir. İhşidiler, Kudüs'e büyük hürmet göstermiş, bazı hanedan üyeleri vasiyetlerinde Mescid-i Aksa'nın yanına gömülmeyi arzulamışlardır. Günümüzde bu mezarlar, kuzeydoğudaki Bâbü'l-Esbât (Esbat Kapısı)'ın yakınında yer almaktadır.

Fatimiler

Kuzey Afrika'da 970 ile 1071 yılları arasında hüküm süren Fatimiler, Şii mezhebine mensup bir yönetim olarak güçlenmişlerdi. Fatimilerin saltanatı, Sünni Müslümanlar için zorlu bir dönem oluştururken, Hıristiyanlar ve Yahudiler için daha hoşgörülü bir ortam sağladı. el-Makdisî'nin kayıtlarına göre, Fatimilerin saltanatının ilk otuz yılında Mescid-i Aksa, âlim ve fukahadan yoksun kalmıştı. Buna karşılık, tıp ve diğer uygulamalı bilimlerde önemli ilerlemeler kaydedilmişti.

Fatimiler, Kudüs'te Bîmâristan adını verdikleri ilk hastaneyi inşa etmişlerdir.

Selçuklular

Sünni Selçukluların yükselişiyle birlikte 1071 Malazgirt Savaşı'ndaki Müslüman zaferi, Kudüs'ün Selçukluların egemenliğine girmesini sağlamıştır. Selçuklular, Türk komutan Atsız liderliğinde Kudüs'teki Fatimi hâkimiyetine son vermeyi başarmıştır. Daha sonra şehir, Artuk Bey'in yönetimine geçmiş ve onun döneminde Kudüs, önemli bir ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Bu gelişme, Mescid-i Aksa'daki ilmi hayatın yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Başlangıçta bölgedeki siyasi istikrarsızlıklar, özellikle Artuklular döneminde yerini bilimsel faaliyetlerin artışına bırakmıştır. Kudüs, İslam dünyasının farklı yerlerinden gelen âlimlerin buluşma merkezi haline gelmiştir. Örneğin, İbnü'l-Arabi hac yolculuğu sırasında Kudüs'teki âlimleri görüp onlardan ilim öğrenme arzusuyla hac ibadetini üç yıl ertelemiştir. İmam Gazali ve Tartûşi gibi ünlü âlimler de bir süre bu şehirde ikamet etmiştir. Ancak, ne yazık ki bu bilimsel canlılık yalnızca otuz yıl sürmüştür. 1098'de Fatimiler, Artuklulardan şehri

Ayrıca, Mısır'da kurulan ve Şii düşünceyi yaymayı amaçlayan Dârü'l-Hikme'nin bir şubesi olarak Dârü'l-İlm adlı ilim merkezini de Kudüs'te kurmuşlardır.

Fatimiler, Sünni Müslüman âlimleri engellemeye çalışarak kendi mezheplerini yaymayı hedeflerken şehirdeki yönetimde güven duydukları Yahudi ve Hıristiyanlara daha fazla yetki vermişlerdir.⁴³ Ancak Halife el-Hâkim'in, 11. yüzyılın başlarında Kamame Kilisesi'ni yeniden inşa etmeye izin vermemesi ve kiliseyi tahrip etmesi, bu dönemin önemli bir istisnası olarak dikkat çekmektedir.

geri aldılar. Bir yıl sonra, 1099 yılında, I. Haçlı Ordusu Kudüs'ü ele geçirerek şehri kanlı bir şekilde işgal etmiştir. Haçlı orduları, 15 Temmuz 1099'da şehre girmiş ve büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Müslümanlar, Yahudiler ve hatta bazı Doğu Hıristiyanları da dâhil olmak üzere Kudüs'ün tüm sakinleri kılıçtan geçirilmiştir. Haçlı tarihçileri bile bu vahşeti kayıt altına almış, şehrin sokaklarının kan gölüne döndüğünü ve Mescid-i Aksa'da diz boyu kana bulandıklarını yazmıştır. Yahudiler, şehrin savunmasına katıldıkları gerekçesiyle sinagoglarına kapatılarak diri diri yakılmıştır. Müslüman halk ise camilere sığınmış ancak Haçlılar, bu kutsal mekânları bile katliam alanına çevirmiştir.

Bu işgalin ardından Kudüs'teki ilim, kültür ve medeniyet birikimi büyük ölçüde yok olmuş, şehir Haçlı Kudüs Krallığı'nın başkenti hâline getirilmiş ve Hıristiyanlaştırma politikaları uygulanmıştır.

Sonuç

Kudüs ve Filistin'in tarihi, insanlık tarihinin başlangıcıyla yakından ilişkilidir ve en eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Tarihsel süreç, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem döneminde Mescid-i Aksa'nın inşa edilmesiyle başlamaktadır. İslam kaynaklarına göre, Mescid-i Aksa, Kâbe'nin inşasından kırk yıl sonra yeryüzündeki ikinci tevhid merkezi olarak kurulmuştur.

İnsanlık ile kutsal mekânlar arasındaki bağ çok eski olup, bu ilişki kutsal toprakların ve peygamberlerin tarihiyle iç içe geçmiştir. Mekke ve Kudüs, bünyelerinde bulunan Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksa ile sadece ibadet merkezleri değil, aynı zamanda etraflarında medeniyetlerin şekillendiği önemli yerleşim alanları olmuştur. Bu iki şehir, tarih boyunca farklı kültürler ve topluluklar tarafından kutsal kabul edilmiş ve insanlık tarihinin en önemli merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum, antik çağlarda insanların genellikle şehirlerden önce tapınaklar inşa ettikleri fikriyle örtüşmektedir. Bu olgu, Göbekli Tepe gibi arkeolojik alanlarda gözlemlenmiştir.

Kudüs'ün erken dönemde sahip olduğu dini önem, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan önceye uzanmaktadır. Arkeolojik bulgular, bu bölgenin insanlık medeniyetinin beşiği olduğunu ve tarih boyunca pek çok topluluğa ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Bu bağlamda, dünyanın en eski surlarla çevrili şehirlerinden biri olan Eriha'nın, on binlerce yıl önce bu bölgede kurulduğu bilinmektedir. Farklı medeniyetlerin hâkim olduğu bu topraklarda, Kenanlılar milattan önce üçüncü binyılda Kudüs'ü (Ursalim) inşa etmişlerdir. Bu şehir, günümüzde Mescid-i Aksa'nın güneyinde, Silvan bölgesi çevresinde yer almaktadır.

Kenanlılar, bu topraklar üzerinde önemli bir medeniyet kurmuş ve bölge, onların adıyla anılarak "*Kenan Diyarı*" olarak bilinmiştir. Kenanlılar, yaklaşık 200 şehir ve köyden oluşan geniş bir yerleşim ağı inşa etmişlerdir. Günümüzde bu yerleşim yerlerinin birçoğu, tarihi isimlerini korumaktadır. Ayrıca, birçok kentin adının "*beyt*" (ev) kelimesiyle başlaması, bu şehirlerde ibadet yerlerinin bulunduğu işaret etmektedir. Bu durum, Kenan toplumunda dini mekânların şehir planlamasında merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Bu tarihi dönemde, Hz. İbrahim ve Hz. Lût bu topraklara hicret etmişlerdir. O dönemde bölge halkı ve yöneticileri tevhid inancına bağlıydı. Bu durum, Hz. İbrahim'in geldiği Babil'deki putperest inançlarla zıtlık göstermektedir. Böylece Kudüs ve çevresi, tevhid inancının korunup yaşatıldığı kutsal bir bölge olarak öne çıkmıştır. Hz. İbrahim'in kutsal ve mübarek topraklara hicreti, sadece bir mekân değişikliği değil, aynı zamanda onun insanlığa imamlık (önderlik) rolünün başlangıcı olmuştur. Hz. İbrahim bu topraklara yerleşmiş, neslinin bir kısmını Mekke'ye bırakmış ve diğer kısmıyla birlikte Beytülmakdis'te kalmıştır. Vefatının ardından Hebron (el-Halil) şehrine defnedilmiştir. Onun soyundan gelen Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup, Beytülmakdis ve çevresinde yaşamışlardır. Böylece bu toprakların kaderi, peygamberler silsilesiyle sıkı bir şekilde bağlanmıştır.

Kenanlıların Kudüs'teki altın çağından sonra, Hz. İbrahim'in soyunun Mısır'a hicret etmesiyle bu topraklarda şirk inancı yayılmaya başlamıştır. Yüzyıllar sonra, Hz. Musa bu topraklarda tevhid inancını yeniden hâkim kılmak için çaba göstermiştir. Ancak İsrailoğulları, bu topraklara girmeyi reddetmişler ve bu sebeple onla-

rın bu topraklara girişi yasaklanmıştır. Daha sonra, Hz. Yuşa Eriha şehrine girmiş ve ardından Kudüs, Hz. Davud tarafından fethedilmiştir. Bu fetih, Kudüs'ün ilk tevhidi fethi olarak kabul edilmektedir. Hz. Davud ve oğlu Hz. Süleyman, Kudüs'te adalet ve hikmetle hükmetmişlerdir. Onlar sadece İsrailoğullarına değil, Kudüs'te yaşayan farklı halklara -buna Kenanlılar ve Filistinliler de dâhil olmak üzere- adaletle yönetmişlerdir. Hz. Davud, Mescid-i Aksa'yı eski temelleri üzerine yeniden inşa etmiş, fakat bir Yahudi tapınağı inşa etmemiştir. Kur'an'da, her iki peygamber de hem nebi hem de adil birer hükümdar olarak anlatılmakta olup, Tevrat'taki tasvirlerinde yer alan zulüm ve putperestlikten uzaktırlar.

Hz. Süleyman'ın vefatından sonra, milattan önce 10. yüzyılda, İsrailoğulları adalet ve inançta sapma yaşamış ve bu durum, kuzeyde bir krallık (başkenti Nablus) ve güneyde bir başka krallık (başkenti Kudüs/Ursalim) olmak üzere idare merkezinin ikiye ayrılmasına neden olmuştur. İsrailoğullarının bu topraklardaki hükümlerleri nispeten kısa bir süreyle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde içsel çatışmalar ve Asur ile Babil gibi güçlü imparatorlukların saldırıları kendini göstermiştir. Bu durum, milattan önce 586 yılında Buhunnas'ın Kudüs'ü yıkıp Babil'e sürgün gerçekleştirmesiyle zirveye ulaşmıştır. Tarihsel gelişmeleri incelediğimizde, İsrailoğullarının bu topraklarda kısa bir süre boyunca hüküm sürdüklerini ve bu durumun onlara bu topraklar üzerinde tarihi bir hak sağlamadığını görmekteyiz.

Babil sürgününden sonraki dönemde, Kudüs, sırasıyla Pers ve Helenistik İmparatorluklarının kontrolüne girmiş, ardından uzun bir süre Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Roma döneminde Kudüs, Hz. Zekeriya, Hz. Yah-

ya ve Hz. İsa peygamberliklerinin yaşandığı önemli olaylara tanıklık etmiştir. Bu dönemin en önemli olaylarından biri, Roma General Titus tarafından Kudüs'ün yıkılmasıdır. Ardından, şehir on yıllar süren bir aradan sonra Roma İmparatoru Hadrian tarafından yeniden inşa edilmiş ve buraya "*İliya*" adını vermiştir. Bu yeniden inşa süreciyle birlikte, Hadrian, Kudüs'ten Yahudileri sürmü ve bu sürgün 500 yıl boyunca devam etmiştir.

İslam fetihlerinden önceki son dönemde, 4. yüzyılda Bizans İmparatoru I. Konstantin döneminde Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte Kudüs'te Hıristiyan etkisi artmıştır. Bu durum, Kudüs'ün Hıristiyan kimliği kazanmasına yol açmış ve şehre, özellikle de Kamame Kabir ve Beytullahim Kiliseleri gibi önemli Hıristiyan ibadet yerleri inşa edilmiştir. Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden önce Kudüs, binlerce yıl süren adalet ve zulüm dolu tarihinin ardından putperest bir şehre dönüşmüştü. Kudüs'ü yöneten her hükümdar, şehre kendi izlerini bırakmış ve bu sayede şehrin kimliği ile kültürel mirası zaman içinde şekillenmiştir.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar, Kudüs ile derin bir manevi bağ kurmuşlardır. İslam'ın kendisini, Kudüs'ü merkezine alan tüm tek tanrılı dinlerin mirasçısı olarak konumlandırması, bu topraklara kutsal bir boyut kazandırmıştır. İlk kıblenin burada olması, Kur'an-ı Kerim'deki peygamber kıssalarının bu coğrafyada geçmesi, Kur'an'ın ve hadislerin bu bölgeyle ilgili geleceğe dair haberler vermesi, bu topraklarla olan manevi, dini ve siyasi bağları güçlendirilmiştir. Hz. Peygamber, İsrâ ve Miraç sırasında Kudüs'ün fethine ruhen önderlik etmiş ve stratejik planının bir parçası olarak burada üç büyük seferin başlatılmasına zemin

hazırlamıştır. Halife Ebu Bekir Hz. Peygamber'in açtığı bu yolda devam etmiş, bayrağı ise Hıristiyanların canlarını ve ibadethanelerini koruma vaadini veren Hz. Ömer'e devretmiştir. Hz. Ömer, bu fethi kan dökmeden ve barışçıl bir şekilde gerçekleştirmiştir. Oysa, Persler, Yahudiler ve Bizanslı Hıristiyanlar, Müslümanların bölgeye gelmesinden yıllar önce on binlerce insanı öldürüp ibadethaneleri yıkmışlardır. Müslümanlar ise İslam'ın kapsayıcı vizyonuna dayanarak çokkültürlü ve çok dinli bir toplumu teşvik etmişlerdir. Bu durum, Haçlıların bölgeyi işgal edip, Müslümanları, Yahudileri ve hatta yerli Hıristiyanları öldürmelerine kadar devam etmiştir.

Selahaddin Eyyubi'nin bölgeyi fethetmesinin ardından Kudüs, yeniden barış ve refaha kavuşmuş; bu durum Memlükler ve Osmanlılar döneminde yaklaşık altı buçuk asır boyunca kesintisiz şekilde sürmüştür. Ancak, 20. yüzyılın başlarında Batı'nın sömürgeci politikaları nedeniyle bu barış ve refah dönemi kesintiye uğramıştır. Bu süreç, kutsal şehrin İngilizler tarafından kontrol altına alınması ve yüzyılın ortalarında Siyonist Yahudilere teslim edilmesiyle daha da karmaşık hale gelmiştir. Başta Hıristiyan ve ardından Yahudi Siyonizm'inin yükselmesi, bölgedeki huzur ortamını sona erdirmiştir. O

zamandan beri şehirde ve çevresinde bir gün bile barış ortamı sağlanamamıştır. "Güvenlik için barış" ve "toprak için barış" temelli bir barış süreci başlatılmış olsa da adalet olmadan kapsayıcı bir barış vizyonunun gerçekleştirilmesi asla mümkün olamayacaktır.

İslam'ın ilk dönemlerinde, Kur'an'da Bizans'ın Perslere karşı zafer kazanaacağı önceden bildirilmiş ve Hz. Muhammed (s.a.v.) de sahabilerine Kudüs'ün fethini müjdelemiştir. Bu öngörüler, daha sonra gerçekleşmiş ve Hz. Peygamber, Kudüs'ün sadece kutsal bir şehir olmanın ötesinde, bölgeye ve dünyaya barış getirecek olan bir İslam Hilafetinin merkezi olacağına dair müjde vermiştir. Kudüs'ün İslam'la olan bağı, sadece geçmişteki olaylarla sınırlı kalmamakta, gelecekteki büyük değişimlere de işaret etmektedir. İnsanlık, tarihin yeni bir sayfasını açmaya yaklaşırken, mukaddes toprakların kurtuluşu, bölgenin kapsayıcı İslami vizyonunu yeniden canlandıracaktır. Bu topraklar, sadece siyonistlerin yenilgisini değil, insanlığın en büyük felaketlerine yol açacak olan Deccal (Mesih karşıtı) ile Yecüc ve Mecüc'ün yıkımına da şahitlik edeceklerdir. Kudüs'ün geleceği, insanlığın tarihi bir kavşağında yer almakta olup her birey, bu tarihte hangi tarafı seçeceğini dikkatlice belirlemelidir.

Kaynakça

- Al-Ratrout, Haithem. "Archaeology and Architecture of Islamic Jerusalem Problems and Approaches", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 12/1 (2012), 79-101.
- Armstrong, Karen, "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 2/1 (1998), 1-16.
- Avi-Yonah, Michael. *The Holy Land: From the Persian to the Arab Conquest (536 B.C. to A.D. 640), A Historical Study*. Michigan: Baker Book House, 1966.
- Conybeare, Frederick C. "Antiochus Strategos: The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD." *English Historical Review* 25 (1910), 502-517.
- ed-Dürî, Abdulaziz. *el-Asru'l-Abbasi'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsi ve'l-İdâri ve'l-Mâlî*. Beyrut: Dâr-ru't-Talî'a, 1997.
- el-Âlem fi'l-Medîne*. Amman: Mülteka'l-Kuds es-Sekâfi, 2018.
- el-Uleymî, Mücîrudî'n Abdurrahman. *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. Amman: Mektebetü Dendîs, 1999.
- el-Awaisi, Abd al-Fattah. *Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama*. İstanbul: Aşına Yayınevi, 2023.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- el-Mâcidî, Haz'al. *Tarihu'l-Kudsi'l-Kadîm: Münzü 'Usûr mâ Kable't-Târîh Hatta'l-İhtilâli'r-Rûmânî*. Amman: Dar Ğaydâ li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2016.
- el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1991.
- el-Makdisî, Şihâbüddîn Ebû Mahmûd. *Müsîru'l-Ğarâm ilâ Ziyâratil-Kudsi ve's-Şâm*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Hâcir, 2001.
- et-Til, Osman. *The First Islamic Conquest of Aelia (Islamic Jerusalem): A Critical Analytical Study of the Early Islamic Historical Narratives and Sources*. Dundee: ALMI Press, 2003.
- ez-Zümî, Hüseyin Ali Ömer. "el-Futuhât fi 'Ahdî Yûşâ' İbn Nûn 'Aleyhi's-Selam: Dirâse Târîhiyye Nakdiyye", *Arrasikhun Journal*, 1/1 (2015).
- Gürkan, Salime Leyla. "İsrâil ve Ya'küb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 38 (2017), 233-244.
- Havrân, Osman Sa'îd. "Yahudiliğin Kutsal Metinleri ve Tarihi Mabet Gerçeği", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 20/1 (2020), 47-84. <https://doi.org/10.31456/beytulmakdis.709183>
- İbn Kesîr, İsmâil b. Ömer. *Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübra*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnu'l-Muracca, el-Muşarraf. *Fedâil-u Beyti'l-Makdis*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Kurt, Ali Osman - Göler, Mehmet Emin. "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/2 (2017), 1107-1138.
- Metcalf, William E. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Steven, Mithen. *After the Ice: A Global Human History, 20,000-5,000 BC*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Toprak, Bilal. *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe: Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: Milel-nihal, 2021.
- Vâkidî, Muhammed. *Fütuhu's-Şam*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Vâkidî, Muhammed. *Kitâbü'l-Meğâzî*. Londra: Oxford Üniversitesi, 1966.
- Wekslers-Bdolah, Shlomit. *Aelia Capitolina-Jerusalem in the Roman Period: In Light of Archaeological Research*. Leiden: Brill, 2019.
- Wilkinson, John. "Jerusalem under Rome and Byzantium." *Jerusalem in History*, ed. K. J. 'Asalî, 75-104. New York: Olive Branch Press, 1990.

Dipnot

1. Âl-i İmrân suresi, 96. ayet.
2. Buhârî, "Kitâbü'l-Enbiyâ", 3366.
3. Toprak, Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe: Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım.
4. Kurt - Göler, "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe", 1107-1138.
5. et-Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân, 21/565. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîm, 7/399.
6. Steven, After the Ice: A Global Human History, 20,000-5,000 BC, 57.
7. el-Mâcidî, Tarihu'l-Kudsî'l-Kadîm: Münzü 'Usûr mâ Kable't-Târîh Hatta'l-İhtilâlî'r-Rûmânî, 20-40.
8. Enbiyâ suresi, 71. ayet.
9. Tekvin 14:19-20.
10. Enbiyâ suresi, 71. ayet.
11. Bakara suresi, 124. ayet.
12. el-Âlem fi'l-Medîne. Amman: Mülteka'l-Kuds es-Sekâfî, 2018, s.59-60.
13. Bkz. Yusuf Suresi.
14. el-Kurtubî, tefsirinde şöyle belirtmiştir: es-Süheylî, İsrail'in adının, "bir gece Allah'a doğru hicret eden (esrâ illallah)" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ancak, Yahudilerin tahrif edilmiş Tevrat'ında bu ismin, "Tanrı'yla güreşip onu yenen" anlamına geldiği iddia edilmektedir ki bu, Allah'a karşı yapılmış bir hakaret olup kesinlikle doğru değildir. el-Kurtubî, el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân, 1/331; Gürkan, "İsrâîl ve Ya'küb İsimlerinin Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme.", 234.
15. Mü'min suresi, 34. ayet.
16. Maide suresi, 24. ayet.
17. Armstrong, "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem.", 1-16.
18. ez-Zûmî, "el-Futihât fi 'Ahdî Yûşâ' İbn Nûn 'Aleyhi's-Selam: Dirâse Târihiyye Nakdiyye", 7-9.
19. Bakara suresi, 246. ayet.
20. Sâd suresi, 26. ayet., Bakara suresi, 251. ayet.
21. Tahrif edilmiş Tevrat, Kral Solomon'un "halkına karşı ahlaksız bir kral olduğunu, hayatı boyunca kadınlarla meşgul olduğunu ve putperest olarak öldüğünü" belirtmektedir. Bunun yanı sıra, annesinin Yahudi olmadığı da kabul edilmiştir. Annesi Yahudi olmayanın Yahudi kabul edilemeyeceği inancı göz önünde bulundurulduğunda, Kral Süleyman'ın bir Yahudi olmadığı da bizzat Tevrat tarafından itiraf edilmiştir. Bkz. Havrân, "Yahudiliğin Kutsal Metinleri ve Tarihi Mabet Gerçeği", 47-84.
22. Bu dönemde, MÖ 925, 853, 850, 830, 786, 740, 712, 670, 609, 605, 599-597 ve 587 yıllarında, Firavunlar, Asurlular, Babilliler ve diğerleri Kudüs'e defalarca hâkim olmuşlardır.
23. İsraili arkeologlar da dâhil olmak üzere tüm arkeologlar, Kudüs'teki tüm kazılara rağmen bu döneme ait tek bir Yahudi kalın-tısına bile rastlamadıklarını vurgulamaktadırlar.
24. Yahudilerin başlangıçta kendilerine özgü bir tapınak anlayışları bulunmamaktaydı. Zamanla, hâkimiyetleri altına girdikleri medeniyetlerin dini ve mimari unsurlarından etkilenecek bir tapınak kavramı geliştirmişlerdir. Yahudi tapınak algısı, Mezopotam-ya'daki zigguratlarla benzerlik göstermekte olup, özellikle Irak'taki pagan tapınaklarıyla ortak mimari özellikler taşımaktadır. Bu sebeple tarihçiler ve arkeologlar "Süleyman Tapınağı"nın gerçekliğinin olmadığını vurgulamaktadırlar. Bkz. Havrân, "Yahudiliğin Kutsal Metinleri ve Tarihi Mabet Gerçeği", 68.
25. İsrailoğulları, Kudüs'te Yunanlara karşı bazı isyanlar başlatmaya çalışmışlardır. Örneğin, Yahudiler üzerindeki Helenistik etkinin baskısına karşı Makabi isyanı gerçekleşmiştir. Yahudilerin Kudüs üzerindeki hâkimiyeti MÖ 164'ten MÖ 160'a kadar sürmüştür.
26. Antipatros'un soyunun dayandığı Edomlular, bölgeye yerleşmiş olan Arap kabilelerinden biridir.
27. Yahudileşmiş Araplar, köken ve soy açısından Arap olan ancak zorla Yahudiliği kabul etmek zorunda kalan kişilerdir.
28. Al-Ratrou, "Archaeology and Architecture of Islamic Jerusalem Problems and Approaches", 86.
29. Weksler-Bdolah, Aelia Capitolina-Jerusalem in the Roman Period: In Light of Archaeological Research, 51-57, 207; Metcalf, The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage, 492-498.
30. Avi-Yonah, The Holy Land: From the Persian to the Arab Conquest (536 B.C. to A.D. 640), A Historical Study, 155-59.; Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium", 75-104.
31. Conybeare, "Antiochus Strategos: The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD.", 508-509.
32. Rûm suresi, 1-5. ayetler.
33. El-Awaisi, Mescid-i Aksa'nın Özgürlüğü İçin Stratejik Planlama, 226-228.
34. İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübra, 2/191; Vâkîdî, Kitâbü'l-Meğâzî, 3/117-118.
35. Vâkîdî, Fütuhu's-Şam, 1/5.
36. Vâkîdî, Fütuhu's-Şam, 1/12-16.
37. İbnu'l-Muracca, Fedâil-u Beyti'l-Makdis, 67.
38. Vâkîdî, Fütuhu's-Şam, 1/220.
39. Armstrong, "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem", 14.
40. et-Tîl, The First Islamic Conquest of Aelia (Islamic Jerusalem): A Critical Analytical Study of the Early Islamic Historical Narratives and Sources, 174.
41. ed-Dûrî, el-'Asru'l-'Abbasi'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî, 52.
42. ed-Dûrî, el-'Asru'l-'Abbasi'l-Evvel: Dirâse fi't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî, 52.
43. el-Makdisî, Müsîru'l-Ğarâm ilâ Ziyâratî'l-Kudsî ve's-Şâm, 55.
44. el-'Uleymî, el-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl, 1/426.
45. el-Makdisî, Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rîfeti'l-Ekâlîm, s.167.